

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пожежі на сучасному етапі розвитку нашої країни – це суттєва загальнодержавна проблема. Від розвитку і стану пожежної охорони залежить збереження всіх видів матеріальних цінностей в українських регіонах, життя та здоров'я українських громадян, отже і розквіт та добробут нашої держави. Зважаючи на це, звернення уваги фахівців різноманітних сфер знань, зокрема істориків, до проблем вогнеборчої справи у минулі часи в нашій країні, на наш погляд, має вагомe суспільне та державне значення. Дослідження системи пожежної охорони в УСРР як складника державної політики цивільної безпеки громадян у міжвоєнний період є, безумовно, актуальним.

На сучасному етапі триває реформування в системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Аналогічні процеси в пожежній справі відбувалися і в Україні у 1920–1930-х рр., тому їх вивчення, на нашу думку, стане корисним для сучасних трансформацій у сфері цивільного захисту населення нашої країни. Історичні дослідження, присвячені формуванню, становленню і розвитку пожежної галузі, без сумніву, сприятимуть вирішенню багатьох проблем у сфері вогнеборчої справи, виявленню того позитивного досвіду, який був накопичений протягом усього періоду боротьби з пожежами у ХХ столітті, практичному його використанню при змінах у системі формування вогнеборчих структурних підрозділів, використанні добровільних пожежних загонів, зменшенні бюрократичної складової у роботі ДСНС України.

Отже, зважаючи на вищенаведене, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (II половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини» (номер державної реєстрації 0112U004753).

Об'єктом дослідження є система пожежної охорони як складник державної політики цивільної безпеки населення в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1918–1934 рр.

Предметом дослідження є діяльність і структура державних органів і організацій, громадських товариств, цивільного населення з пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1918–1934 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено прийняттям 17 квітня 1918 р. декрету «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем» та початком його реалізації на підконтрольних більшовикам українських територіях у 1919 р., верхньої – липень 1934 р. – створенням Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (НКВС УСРР) з новоутвореним Головним управлінням пожежної охорони (ГУПО) СРСР у своєму складі. Усі державні пожежні органи та вогнеборчі організації УСРР виходили з підпорядкування Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Вони потрапляли до складу утвореного за новими положеннями 1934 р. Наркомату внутрішніх справ УСРР, який повністю підпорядковувався НКВС СРСР.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором документи і матеріали стосуються території України в адміністративно-територіальних межах тогочасної УСРР.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі залучених до дисертації історичних джерел, урахувавши сучасну методологію історичної науки, дослідити виникнення, формування, становлення та розвиток системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр. як складника державної політики цивільної безпеки громадян.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити стан наукового вивчення проблеми, репрезентативність джерельної бази, окреслили науковий апарат дослідження;
- з'ясувати етапи формування законодавчої бази у пожежній сфері на українських землях, а також особливості боротьби населення з пожежами у 1918–1920 рр.;
- розкрити специфіку структури та діяльності державних органів у боротьбі з вогнем в роки нової економічної політики;

- проаналізувати якісний склад та діяльність професійних комунальних та відомчих пожежних команд у міській зоні у 1921–1928 рр.;
- з'ясувати особливості роботи добровільних та пожежно-трудових вогнеборчих дружин і працівників пожежної галузі в сільській місцевості у роки НЕПу;
- проаналізувати специфіку вогнеборчої боротьби у міських ареалах УСРР у період утвердження тоталітарного режиму (1928–1934 рр.);
- розкрити характерні риси розвитку системи пожежної охорони у сільських регіонах УСРР у 1928–1934 рр.;
- охарактеризувати специфіку форменого одягу та знаків відмінності українських вогнеборців у 1918–1934 рр.;
- визначити особливості підготовки кваліфікованих працівників пожежної справи у 1918–1934 рр. на території УСРР.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше:

- з'ясовано, що реалізація перших радянських законів у сфері боротьби з пожежами на українських землях, підконтрольних більшовикам, була започаткована у 1919 р. Перші закони радянської влади у вогнеборчій галузі були прийняті у РСФРР у 1918–1919 рр.;
- відзначено, що у 1918–1920 рр. на території Наддніпрянщини відбувалися активні бойові дії, що негативно впливали на боротьбу з вогнем українського населення. Війська різних армій здійснювали ревізії пожежного майна, інвентарю та приладдя. Пожежні колективи професіоналів залишалися лише у великих містах у невеликій кількості. З'ясовано, що мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи добровільні пожежні дружини;
- розкрито, що у часи нової економічної політики в УСРР було створено чітку систему державних органів пожежної охорони;
- проаналізовано діяльність спеціальних державних пожежних комісій, що допомагали основним державним протипожежним органам ГУКГ НКВС УСРР у боротьбі з вогнем;
- доведено, що протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у перші роки НЕПу у міській зоні мав великі складнощі.

1921–1923 рр. характеризувалися тим, що внаслідок впровадження нової економічної політики пожежні організації закривалися як неприбуткові;

– з'ясовано, що тільки з 1924 р. держава активно починає займатися вогнеборчою сферою, створюються міжвідомчі пожежні ради і комісії з боротьби з пожежами, поліпшується грошове та матеріальне забезпечення пожежної справи;

– досліджено діяльність та структуру міських, відомчих команд борців із вогнем та пожежних дружин на транспорті, військових об'єктах, у промисловості;

– розкрито складні процеси діяльності та взаємодії добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружин, волосних і сільських інспекторів та старост, діяльність яких позитивно впливала на стан пожежної безпеки українських сільських регіонів у 1921–1928 рр.;

– комплексно вивчено загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 рр. Обґрунтовано, що у 1928–1931 рр., коли вся система вогнеборчої служби перебувала в системі НКВС УСРР, вогнеборча боротьба відбувалася комплексно, централізовано та узгоджено;

– проаналізовано спеціально структуровану систему підрозділів органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе увесь комплекс міських, сільських та відомчих вогнеборчих організацій;

– з'ясовано, що у зв'язку з ліквідацією НКВС УСРР у 1930 р. вогнеборча сфера згодом перейшла під контроль Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Уся чітко структурована система органів пожежної охорони української республіки була ліквідована. Окремі державні відомства перебрали питання пожежної охорони під власний контроль;

– доведено, що переформатування та перепорядкування пожежної охорони УСРР у 1931–1934 рр. негативно вплинуло на стан пожежної безпеки в республіці. Зокрема, у селах зростає кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фінансувалися недостатнім чином. Фінансові капіталовкладення у галузь були достатніми тільки у промисловості, транспорті та в армії;

– розкрито проблеми організації роботи міських та відомчих пожежних команд, питання боротьби з пожежами в колгоспах, радгоспах та МТС, аспекти організації роботи та діяльності сільських пожежних добровольчих дружин у 1928–1934 рр. в УСРР;

– відзначено, що мілітаризацією окремих відомчих вогнеборчих структур, хаосом у сфері організації пожежної охорони наприкінці зазначеного періоду, секретністю, переслідуваннями «шкідників» і «ворогів народу» зумовлено брак статистичних відомостей про кількість пожеж та збитків від них, стан пожежних колективів, наявність вогнеборчого інвентарю і устаткування в усій системі вогнеборчої служби української радянської республіки наприкінці досліджуваного періоду;

– з’ясовано, що від другої половини 1934 р., після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап у розвитку української пожежної служби, коли роль місцевих українських державних пожежних органів у сфері управління вогнеборчою справою в республіці було зведено нанівець;

– досліджено особливості службової форми українських вогнеборців та їх спеціальних знаків відмінності. Простежено динаміку зміни форменого одягу пожежних упродовж початку 1920-х – першої половини 1930-х рр.;

– комплексно досліджено особливості пожежно-технічної освіти в Україні у 1918–1934 рр.;

уточнено:

– інформацію про начальника пожежної охорони міста Харків Миколу Васильовича Михайлова, який працював на цій посаді між двома світовими війнами. З’ясовано, що він не був розстріляний у 1945 р., як про це було написано у ряді досліджень, а був ув’язнений. М. В. Михайлов був звільнений зі сталінських таборів у 1955 р.;

– відомості про заступника начальника Харківського пожежного технікуму НКВС УСРР Василя Флоровича Смирнова. Раніше було відомо, що у 1937 р. його репресували. Нами відшукані документи, що свідчать про його арешт та розстріл 22.01.1938 р.;

набуло подальшого розвитку:

- комплексне та різнопланове дослідження питань розвитку пожежної охорони України між двома світовими війнами;
- відновлення історичної справедливості та повернення до проблем сталінських репресій в Україні в контексті дослідження персоналій вогнеборчої служби.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть стати у нагоді у підготовці узагальнювальних праць, підручників, навчальних посібників, загальних курсів і спецкурсів із історії України. Дослідження та аналіз аспектів пожежної профілактики, безпосереднього вогнеборства, ліквідації наслідків від пожеж, формування пожежних добровільних дружин, комплектування професійних пожежних команд, а також використання іншого досвіду роботи українських вогнеборців 20-30-х років ХХ ст. сприятимуть сучасним реформам у сфері цивільного захисту та пожежної безпеки і поліпшенню загальнодержавного стану охорони від пожеж. Результати дослідження професійної пожежної освіти у 1918–1934 рр. стануть корисними для підготовки сучасних кадрів у закладах освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації було обговорено на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях дисертанта на: III Всеросійській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Пожарная безопасность: проблемы и перспективы» (20.09.2012 р., VI ДПС МЧС Росії. м. Воронеж, Російська Федерація), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации» (19–20 2012 р., НТУ «ХПИ», м. Харків, Україна), Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2014» (28.02.2014 р., ХНПУ імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна), Міжнародній науково-практичній конференції «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської

цивілізації» (5–6.11.2014 р., НТУ «ХП», м. Харків, Україна), Міжнародній конференції «Modern innovative and information technologies in the development of society» (11–13.04.2018 р., Вища технічна школа м. Катовіце, м. Катовіце, Польща), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (07.02.2019 р., м. Тернопіль, Україна), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові інновації» (16–17.02.2019 р., МЦНД, м. Київ, Україна), Регіональній науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (20.02.2019 р., ДДУУ, м. Маріуполь, Україна), Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (29–30.03.2019 р., м. Дніпро, Україна), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 2020 р.), V Международной заочной научно-практической конференции «Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды» (Минск, Республика Беларусь, 2020 г.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (Маріуполь, 2020 р.).

Публікації. Основні положення дослідження викладено в 39 публікаціях автора: 1 індивідуальній монографії; 21 статті у вітчизняних фахових виданнях; 4 статтях, опублікованих у закордонних наукових періодичних виданнях; 12 тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, 1 праці, яка додатково відображає наукові результати дисертації (загальний обсяг публікацій 34,8 д.а.).

Обсяг і структура дисертації. Праця складається з анотацій українською та англійською мовами, змісту, списку скорочень, вступу, п'яти розділів, шістнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – 458 сторінок (21,2 д.а.), із них основного тексту – 316 сторінок (16,2 д.а.), список використаних джерел та літератури (944 позиції) на 73 сторінках, 32 додатки (список публікацій за темою дисертації, 7 таблиць, 6 ілюстрацій, 16 фотографій) на 40 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, показано її зв'язок із науковими програмами, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі, мету й завдання дослідження, розкрито наукову новизну, науково-теоретичне і практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію результатів дисертації, особистий внесок здобувача та структуру дисертації.

У **першому розділі «Історіографія та джерела, методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки проблеми, охарактеризовано джерельну базу, визначено теоретико-методологічні основи дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»** проаналізовано історіографію обраної для вивчення теми. До цього часу історія української пожежної охорони у період між двома світовими війнами не привертала суттєвої уваги дослідників-істориків. Відсутні як фундаментальні наукові праці загального, всеохоплюючого масштабу, які всебічно розкривали б процеси становлення та розвитку пожежної безпеки в УСРР 1920-х – 1930-х рр., так і спеціальні наукові дослідження з окремих регіонів нашої держави.

В історіографії порушеної нами проблеми виокремлюємо три етапи. До першого періоду наукових досліджень із зазначеної проблематики зараховуємо праці, написані авторами, які були безпосередніми учасниками організації пожежної охорони в УСРР, а також їх колегами з інших республік СРСР, що займалися розвитком важливих аспектів загальносоюзної пожежної системи в зазначений період. Їх науковий доробок позначений дискусійністю та суттєвим змістовим наповненням (Д. Третяк, О. Коваленко, К. Яічков, Д. Бородін, Є. Тимовський, М. Требезов, Н. Артузі). Однак наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. риторика авторів змінилася, роботи жорстко цензурувалися владою, друкувалося їх мало. До праць цього періоду належать напрацювання В. Іванова та А. Віганда, В. Бурміна, І. Русакова, А. Корольова, Л. Шапиро та інших авторів. Освітні сторони вогнеборчої справи в цей період розглядали А. Понофідін та Б. Рузин. Міжвоєнний історіографічний доробок із історії пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр. незначний за

обсягом. Більш об'єктивними та інформативними є роботи 1920-х рр., а 1930-х рр. – мають заідеологізований характер.

Другий історіографічний період обмежуємо 1945–1991 рр. Тогочас автори в основному досліджували історію розвитку загальносоюзної радянської пожежної охорони, не виокремлюючи питання діяльності українських пожежних. У перші повоєнні роки вченими-істориками приділялося небагато уваги загальним аспектам розвитку системи пожежної охорони в УСРР у міжвоєнний період. Тільки у 1958 р. А. Замостьєвим та А. Злотником було видано посібник для доповідачів, присвячений сорокарічному ювілею радянської пожежної охорони.

1968 р. ознаменувався виданням фундаментальної монографії С. Голубєва, Ф. Зільберштейна, П. Савельєва «Пожарное дело в СССР». Науковці зробили спробу проаналізувати історію системи пожежної безпеки в СРСР на основі великої кількості джерел та літератури. Першою працею радянських авторів, що характеризувала діяльність регіональних органів та установ УСРР у справі боротьби з пожежами протягом 1918–1934 рр. стала робота Г. Кучера та Л. Усатенка «Покорители огня (Из истории пожарной охраны Киевщины)». Робота В. Феденка та Г. Котова «На службе родине» містить інформацію про особливості розвитку Харківського пожежно-технічного училища імені Г. І. Петровського у 1928–1941 рр. Висвітлення історії пожежної справи та осмислення попереднього досвіду у радянські часи було пов'язане з виданням монографії М. Г. Шувалова «Основы пожарного дела». У роботах Ю. Назарова, Г. Кадирова, Ф. Обухова, А. Мікеєва і Б. Рябініна розглянуто питання історії розвитку пожежної справи в країні загалом і в окремих регіонах зокрема. Загалом радянська історіографія другого етапу має суперечливий характер. Радянські історики не залишали зовсім поза увагою проблематику становлення та розвитку системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр., але характеризували її фрагментарно та з однобоких позицій комуністичної ідеології.

Третій історіографічний датуємо початком 1990-х рр. – початком XXI ст. У сучасній українській історіографії проблеми становлення та розвитку системи пожежної безпеки в УСРР 1918–1934 рр. у своїх працях порушили В. Балябас, О. Сорочинська, О. Говоруха, А. Томіленко, С. Котельников та інші. Проблеми регіональної

історії вогнеборства розкрили такі автори, як І. Глебова, Г. Смирнов, І. Кузнецова, М. Ранга, Р. Антонюк, С. Попович, В. Нехаєв, М. Серцов, Ф. Литвяков, Б. Островський, Л. Марченко тощо. Питання історії пожежної освіти – В. Палюх, В. Пустомельник, П. Клюс, Л. Богун. Водночас у сучасній історіографії з порушеної проблематики відсутні дисертації, що спеціально присвячені історії розвитку пожежної охорони у 1918–1934 рр. в УСРР. У дисертаційних працях, написаних українськими дослідниками (Л. Богун, О. Латишева, О. Олійник), лише фрагментарно з'ясовано окремі питання з історії пожежної охорони в Україні міжвоєнного періоду. Науково об'єктивними та ґрунтовними є дисертаційні праці черкаських науковців – дослідників історії пожежної справи на території українських земель А. Томіленка, О. Козинця, С. Тараненка та С. Сташенка. Вони написані на основі широкої історіографічної та джерельної бази. Однак вони стосуються історії пожежної безпеки в Україні тільки до 1917 р.

Історія пожежної охорони СРСР у 1918–1934 рр. розглядалася істориками інших колишніх республік Радянського Союзу, зокрема Білорусі та Російської Федерації. Напрацювання В. Яковчука та А. Маковчика з історії пожежної охорони Білорусі містять цінну інформацію, потрібну в контексті порівняльного аналізу процесів розвитку пожежної служби України та Білорусі у 1918–1934 рр. Серед російських учених, які досліджували питання історії пожежної охорони СРСР у міжвоєнний період, виокремимо доробок П. Савельєва, В. Абрамова, Ю. Глуховенка, В. Сметаніна, В. Виноградова, Н. Шаблова, В. Назина, В. Ільїна, Є. Мешалкіна, О. Сенчука.

Водночас ані історики української діаспори, ані дослідники західноєвропейського і американського наукових співтовариств не досліджували проблем створення, формування та діяльності системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.

Таким чином, аналіз історіографічного доробку порушеної нами проблеми свідчить про відсутність спеціального наукового дослідження з історії пожежної охорони в УСРР як складника державної політики цивільної безпеки громадян у 1918–1934 рр. Цим і зумовлено звернення автора до вивчення запропонованої теми.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» охарактеризовано основні групи джерел, залучені до дисертації.

Вивчення такої теми, як вогнеборча справа неможливе без залучення чисельного науково-інформаційного матеріалу не тільки історичного, але й статистично-економічного та правового змісту. Джерельною основою нашої дисертації є сукупність як вже опублікованих, так і ще невідомих дослідникам архівних документів. Відповідно до усталеної типології та джерелознавчої цінності, нами виокремлено декілька груп. До **першої групи** належать документальні джерела – актові та діловодні матеріали (законодавчі, нормативні та звітні документи урядів СРСР та УСРР, документи Комуністичної партії, вищих державних органів влади та управління, державних та місцевих органів у сфері пожежної охорони, пожежно-технічної освіти, інструкції, циркуляри, постанови різного характеру, матеріали ділового листування тощо). Ці матеріали зберігаються в основному у фондах архівних установ, а також є частково опублікованими. **Другою групою** джерел є статистичні матеріали зі сфери діяльності системи пожежної охорони країни у досліджуваній період. Вони також представлені як архівними матеріалами, так і збірками опублікованих документів. **Третя група** – це матеріали періодичних видань 1920–1930-х рр., які надали можливість простежити в динаміці зміни, що відбувалися у сфері пожежної справи в УСРР та СРСР. **Четверта група** джерел – джерела особового походження. Вона представлена в нашій праці спогадами діячів пожежної служби, які з авторських позицій описують справи у державній структурі пожежної охорони. Важливими джерелами є і автобіографії пожежних, що вступали до різних пожежно-технічних навчальних закладів, а також педагогів, що там викладали. До **п'ятої групи** джерел належать зображальні матеріали з історії пожежної справи в нашій державі.

Джерельна база нашого дослідження охоплює цілий комплекс актових, діловодних, статистичних джерел, матеріалів спеціальних періодичних видань, документів особового походження, зображувальних джерел, матеріалів, розміщених у мережі Інтернет. Більшість опрацьованих нами архівних джерел центральних, обласних та галузевих архівів України вперше введено до наукового обігу. Під час опрацювання теми дослідження

нами вивчено документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, Державних архівів Харківської, Луганської, Сумської, Полтавської областей, міста Київ, архіву Національного університету цивільного захисту України – відомчого закладу вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Харківській області. Автором опрацьовано 300 архівних справ з 30 фондів.

Значна частина опублікованих матеріалів з історії становлення та розвитку пожежної охорони у 1918–1934 рр. в УСРР є малодослідженими.

Отже, залучені до дисертації джерела є достовірними та репрезентативними. Їхнє критичне осмислення сприяло вирішенню поставлених завдань, досягненню поставленої мети.

У *підрозділі 1.3 «Методологія дослідження»* розкрито теоретико-методологічні засади дисертації.

Відповідно до завдань дослідження, в основу дисертації покладені методологічні положення про неперервність зв'язку процесів та явищ суспільно-політичного життя, важливість їх достовірного висвітлення. Крім цього, методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах історизму та системності.

Принцип історизму дозволив розглянути історію формування та розвитку системи пожежної охорони УСРР у 1918–1934 рр. як складника державної політики цивільної безпеки громадян, у контексті політичної та суспільно-економічної ситуації в республіці.

На думку автора, системний підхід є ефективним засобом досягнення результатів дослідження, який дозволяє найбільш адекватно відтворити історію становлення системи пожежної охорони в УСРР у досліджуваній період. Системний підхід, який ґрунтується на комплексному методі дослідження, що органічно поєднує в собі аналіз та синтез якісних і кількісних характеристик, дозволив виявити механізм становлення й еволюцію системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр. як складника державної політики цивільної безпеки громадян у всій її різноманітності й суперечливості. Принцип системності надав можливість розглянути створення, формування

та розвиток системи пожежної охорони УСРР у 1918–1934 рр. як цілісний, масштабний, багатогранний процес, який мав власні передумови, тенденції та наслідки.

Специфіка теми дисертації зумовила комплексне застосування загальнонаукових та загальноісторичних методів. З-поміж перших ми послуговувалися методами аналізу, синтезу фактів та джерел, узагальнення та порівняння. З-поміж других використано історико-порівняльний, історико-системний, історико-генетичний методи.

Окрім системи пожежної охорони держави у досліджуваній період також існувала правоохоронна система, система протиповітряної охорони та система хімічного захисту населення. У дисертації ми вживаємо термін «система пожежної охорони» у широкому розумінні, розглядаючи його в контексті історичного розвитку держави. Система пожежної охорони розуміється нами як об'єднання державних органів і організацій, громадських товариств, які здійснювали організацію протипожежних профілактичних заходів, безпосереднє гасіння пожеж, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем.

Таким чином, дисертацію виконано на підставі сучасної методології історичного пізнання явищ і процесів.

У другому розділі «Боротьба з пожежами в Наддніпрянщині у 1918 –1920 роках», що складається з двох взаємопов'язаних підрозділів, проаналізовано особливості початкового формування радянської законодавчої бази у вогнеборчій справі та специфіка боротьби українського населення від вогню у 1918 – 1920 роках.

У підрозділі 2.1 «Формування радянської законодавчої бази у вогнеборчій справі» розкрито основні питання та проблеми формування радянської законотворчої справи у галузі пожежної охорони у зазначений історичний період.

Згідно з першим радянським законодавчим актом у галузі пожежної безпеки – декрету РНК РСФРР від 17 квітня 1918 року «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем», були окреслені нові шляхи боротьби влади з пожежною загрозою. Тогочасна особливість у цій сфері полягала у тому, що перші законодавчі та нормативні акти про пожежну безпеку у 1918–1919 рр. були розроблені на території РСФРР. Ними були: Постанова Народного комісаріату праці (НКП) «Про накази інспекції праці», «Положення

про місцеві органи протипожежного нагляду», Постанова «Про управління пожежною та страховою справою», «Положення про короткотермінові пожежні курси», «Положення про сільські ради», Постанова «Про зосередження пожежної справи в НКВС РСФРР» тощо. Згодом вони набули чинності на українській території, підконтрольній більшовицькій владі або копіювалися українськими радянськими органами влади. У такий спосіб було забезпечено централізовану та організовану боротьбу з пожежами в УСРР.

У підрозділі 2.2 «Захист українського населення від вогню у 1918–1920 рр.» проаналізовано особливості боротьби українського народу з пожежами у зазначений історичний період.

Революційні події 1917–1921рр. призвели до знищення системи протипожежної охорони, яка існувала у Російській імперії. Вогнеборці мобілізувалися до різних збройних сил, ставали бійцями різних повстанських загонів тощо. Пожежний реманент знищувався, конфісковувався для потреб армій. Зокрема, коней із пожежних обозів забирали до кавалерійських військових частин. У підрозділі схарактеризовано загальний стан вогнеборчої справи на українських територіях, підконтрольних не тільки більшовикам, але й частково в окремі проміжки часу – військам УНР та Збройним Силам на Півдні Росії (що згодом увійшли до складу УСРР), для цілісного сприйняття картини стану пожежної безпеки.

Перші позитивні зрушення у боротьбі з вогняною стихією спостерігаємо у другій половині 1920 – на початку 1921 рр., порівняно з 1918–1919 рр. та першою половиною 1920 р. Це було пов'язано зі встановленням контролю більшовицької влади над більшістю українських територій. Були опубліковані та поширені серед населення обов'язкові закони та постанови Всеукраїнських державних пожежних органів, складено ряд інструкцій, наказів та циркулярів для місцевих пожежних органів та організацій, були створені пожежні комітети на усіх фабриках та заводах як у містах, так і у сільській місцевості почали створюватися пожежно-трудові дружини.

Наприкінці зазначеного періоду на великих та важливих для радянської держави підприємствах були призначені постійні пожежні інструктори, які відповідали за належний пожежний стан виробничого процесу. До сільських регіонів направлялися

інструктори пожежних підвідділів для організації команд вогнеборців і проведення протипожежних профілактичних заходів на місцях. Серед шляхів поліпшення ситуації у пожежній справі стало створення технічних майстерень у містах для виготовлення та ремонту пожежного реманенту, а також спроби відкриття у Харкові Українських курсів пожежних техніків з метою покриття дефіциту кваліфікованих пожежних кадрів.

У третьому розділі «Вогнеборча справа в УСРР у роки НЕПу (1921–1928 рр.)», що складається з трьох взаємопов'язаних підрозділів, досліджено особливості формування державних органів у справі пожежної охорони, боротьба з пожежами у містах та селах України.

У підрозділі 3.1 «Формування державних органів у справі боротьби з вогнем» вивчено специфіку формування централізованого управління пожежною справою в УСРР. Головним органом пожежної сфери був Пожежний відділ при Головному управлінні комунального господарства НКВС УСРР. Йому підпорядковувалися губернські пожежні підвідділи при губернських відділах комунального господарства. Губпожпідділам підпорядковувалися повітові пожежні підвідділи повітових відділів комунального господарства (з 1923 р. – округові пожежні підвідділи при округових відділах комунального господарства). Повітпожпідділи (з 1923 р. – районні пожежні підвідділи) контролювали волосних пожежних старост (у кожній волості був пожежний староста з помічником), які контролювали начальників пожежних дружин та сільських пожежних старост – низових посадових осіб у структурі управління пожежною охороною в Україні. У 1925 р. губернії зі структурними підрозділами було ліквідовано. Відтоді Центральному пожежному відділу підпорядковувалися округові пожежні підвідділи при відділах комунального господарства НКВС УСРР.

Протягом зазначеного періоду велику роль у боротьбі з пожежами відігравали спеціальні державні комісії по боротьбі з вогнем. Головною «протипожежною» комісією стала Всеукраїнська Надзвичайна Протипожежна Комісія (Всеукраїнадзвичпожежком – ВНПК), що була створена постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р. При губвиконкомах створювалися Губернські надзвичайні протипожежні комісії (губнадзвичпожежкоми), підзвітні

центральної установі. У 1924 р. також було створено центральні та губернські міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами. Центральна міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами (ЦМКБП) складалася з представників НКВС УСРР (голова), штабу Управління військових округів (УВО), Наркомату шляхів сполучень (НКШС), Наркомату юстиції (НКЮ), Державного політичного управління (ДПУ). У губерніях створювалися губернські міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (ГМКБП). З 1925 р. в Україні було створено замість губернських міжвідомчих комісій по боротьбі з пожежами округові міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (ОМКБП) при президіях округових виконавчих комітетів. При округах створювалися районні міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (РМКБП).

Структура державних органів із пожежної справи у зазначений період була стрункою та логічною. Пожежний відділ ГУКГ НКВС УСРР очолював боротьбу з неконтрольованим вогнем. Його губернські (округові) підвідділи, повітові (районні) підвідділи, волосні органи влади допомагали справлятися з небезпекою на місцях. Спеціальні державні пожежні комісії допомагали у боротьбі з пожежами, надавали можливість різним відомствам української радянської республіки, причетним до справи боротьби з пожежами та підпалами, узгоджено діяти на вогняному фронті.

У підрозділі 3.2 «Протипожежний захист населення у міській зоні» розглянуто боротьбу з вогнем різнопрофільних вогнеборчих колективів, структура пожежних команд. Пожежною справою у містах та приміських зонах займалися міські професійні пожежні команди, а також команди вогнеборців, створені на промислових підприємствах, на військових об'єктах та на транспорті. Комунальні пожежні команди або професійні команди міських пожежних – це організації вогнеборців, які виконували роботу з пожежогасіння у містах та приміських територіях і отримували заробітну плату від держави. У містах також існували добровільні пожежні дружини і змішані вогнеборчі колективи – об'єднані команди професіоналів і добровольців, але їх кількість в Україні була значно меншою, ніж професійних організацій до другої половини 1920-х рр. Тогочасні «змішані» пожежкоманди відігравали значно меншу роль у гасінні міських пожеж. У міській зоні у період НЕПу окрім комунальних пожежних команд міст діяли також відомчі пожежні команди –

команди вогнеборців, створені на промислових підприємствах, на військових об'єктах та на транспорті.

Протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у 1921–1928 рр. у міській зоні різнився строкацією. У 1921–1924 рр. захистом від вогню переважним чином займалися міські комунальні пожежні команди, які по мірі своїх можливостей виконували свою роботу. 1921–1923 рр. позначені тим, що запровадження НЕПу зумовило те, що вогнеборчі організації закривалися як неприбуткові, справи захисту від пожеж у міській місцевості покладалися на місцеві органи влади, які самотужки фінансували вогнеборців. Від 1924 р. держава активізує свою участь у пожежній справі. Зокрема, створюються міжвідомчі ради і комісії, поліпшується фінансування, з'являються відомчі колективи борців із вогнем на транспорті, промисловості, військових об'єктах. Відомчі пожежні колективи діяли згідно з домовленостями з міськими пожежними командами, підписувалися спеціальні угоди між сусідніми пожежними командами. Незважаючи на певні зусилля влади, до другої половини 1928 р. пожежні команди і дружини, що відповідали за міські місцевості, мали суттєві проблеми, хоча, порівняно з 1921 р., ситуація все ж поступово покращувалася.

У підрозділі 3.3 «Боротьба з пожежами у сільській місцевості» охарактеризовано діяльність у боротьбі з пожежами сільських добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружин, а також волосних та сільських пожежних інструкторів та старост. У зазначений період справою гасіння пожеж у сільській місцевості займалися в основному сільські добровільні пожежні дружини (ДПД). Зважаючи на економічні, територіальні, побутові особливості українських сільських регіонів, боротьба з пожежами у них здійснювалася за принципами самозахисту населення від вогняної небезпеки у формі особистої та матеріальної участі в організації пожежних добровільних дружин.

Разом із добровільними пожежними дружинами для боротьби з вогнем у сільських регіонах України створювалися пожежно-трудова дружини (ПТД), що діяли разом із добровільними пожежними командами. Вони були схожі на останні за організацією та структурою, але діяли в межах оголошеної трудової пожежної повинності. З початком нової економічної політики для боротьби

з пожежами у сільських регіонах також був створений інститут волосних і сільських пожежних інструкторів та волосних і сільських пожежних старост. Вони підпорядковувалися волосним (згодом районним) виконавчим комітетам та сільрадам.

Проведений нами аналіз історичних джерел, є підставою для висновку, що діяльність добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружина, волосних і сільських інспекторів, старост позитивно вплинула на стан пожежної охорони українських сільських регіонів у 1921–1928 рр. Усі вони були дуже важливими ланками системи пожежної охорони в УСРР у 1921–1928 рр.

У четвертому розділі **«Захист населення та підприємств народного господарства від пожеж у період утвердження тоталітарного режиму (1928 – 1934 роки)»**, що складається з чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, виявлено особливості структури державних органів УСРР у пожежній справі у зазначений період, проблеми, що мали місце у вогнеборчій справі у містах, попередження пожеж та боротьба з вогнем у сільській місцевості, а також специфіку форменого одягу та знаків відмінності українських пожежних.

У підрозділі 4.1 «Структура державних органів у вогнеборчій галузі» вивчено структуру та функції державних вогнеборчих органів, їх вплив на систему пожежної безпеки в УСРР.

У 1928 р. з прийняттям РНК УСРР постанови «Про положення про державний пожежний догляд в УСРР» у республіці запрацювала нова система управління пожежною охороною. Були скасовані постанови Раднаркому УСРР 1920 р. «Про зосередження пожежної справи в Народному комісаріаті внутрішніх справ» та «Про пожежні трудові ватаги та й пожежні команди». Упродовж 1928 – кінця 1930 рр. в УСРР функціонувала така система державних пожежних органів. Пожежну охорону республіки очолювала Головна пожежна інспекція у складі відділу комунального господарства НКВС УСРР. Їй підпорядковувалися Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства. Низовими представниками органів державного пожежного нагляду були районні пожежні інструктори, сільські пожежні старости, а також професійні пожежні команди і пости та добровольчі пожежні дружини. Структура органів державного пожежного нагляду була

централізованою, до неї входили усі міські, сільські та відомчі пожежні організації.

28 грудня 1930 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли постанову «Про ліквідацію Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР». Уся система органів державного пожежного нагляду перейшла у підпорядкування Головного управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР. На початку 1931 р. система органів пожежної охорони зазнала чергових змін. Так, були ліквідовані головна та округові пожежні інспекції при відділах комунальних господарств НКВС УСРР. Згідно з Постановою Центральної урядової комісії з ліквідації округ від 29 грудня 1930 р., справи пожежної охорони та державного пожежного нагляду у містах УСРР було покладено безпосередньо на комунальні секції міських рад, а у селах – на інспекторів Укрдержстраху. Міські ради поклали персональну відповідальність за стан пожежної безпеки міст та приміських районів на завідувачів комунальною секцією. Районні виконавчі комітети відповідальність за стан вогнеборчої охорони в сільських районах поклали на інспекторів Всеукраїнського правління державного страхування. Вони й контролювали діяльність пожежних команд міст і сіл УСРР на перехідному етапі розвитку системи пожежної охорони.

25 липня 1931 р. було створено Народний комісаріат комунального господарства УСРР, у складі якого було утворено Бюро протипожежної охорони, а згодом Центральне управління пожежної охорони. Голова Центрального управління пожежної охорони НККГ УСРР та його підлеглі пожежні інспектори цього нового державного органу й опікувалися загальною організацією та контролем за станом пожежної безпеки в республіці до 1934 р., коли було створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Головне управління пожежної охорони НКВС СРСР. У союзних республіках знову створювалися за новими правилами Народні комісаріати внутрішніх справ. До їх складу поверталася уся система державних органів пожежної безпеки.

У підрозділі 4.2 «Протипожежна боротьба у містах» проаналізовано специфіку боротьби з пожежами у містах та приміських зонах міських професійних пожежних команд, а

також відомчих вогнеборчих команд: транспортних, військових, промислових, їх структура та сфери відповідальності.

Більшість членів пожежних колективів українських міст в УСРР у 1928–1934 рр. добре знали свої посадові обов'язки, своїх начальників та порядок дій у тих чи інших службових випадках. Однак перехід пожежного відомства від НКВС УСРР до НККГ УСРР на початку 1930-х рр. не сприяв стабільній роботі вогнеборців. Пожежні отримували матеріально-технічну допомогу не стабільно, а іноді зовсім були її позбавлені. Робота пожежних зі згортанням нової економічної політики ускладнювалася, міста розросталися, відповідальність вогнеборців ставала вищою. З утвердженням тоталітарного режиму в СРСР та УСРР покарання для борців з пожежами ставали суворішими, їх діяльність надмірно контролювалася, що мало неоднозначні наслідки. З одного боку, дисципліна та бойовий вишкіл міських пожежних суттєво покращилися. З іншого – оперативна ініціатива вогнеборців, що була необхідною для рятування майна та життя людей, придушувалася та каралася.

У міських регіонах, окрім професійних комунальних пожежних команд, існували також вогнеборчі організації, що безпосередньо підпорядковувалися не НКВС та НККГ УСРР, а іншим відомствам, зокрема військовому, промислового та транспортному.

У 1928–1934 рр. в УСРР було створено систему пожежної охорони промисловості, в якій чільне місце належало Пожежно-страховій інспекції ВРНГ. Їй підпорядковувалася пожежна інспекція трестів та місцевих органів ВРНГ, а далі йшли брандмейстери та завідувачі пожежними частинами підприємств, які очолювали команди як професійних, так і добровільних промислових вогнеборців. Завідувачі пожежною охороною та брандмейстери безпосередньо наглядали за виконанням протипожежних правил на індустріальних об'єктах, готували робітників та пожежних працівників до спеціальних умов гасіння пожеж, наглядали за станом протипожежного обладнання та устаткування. Ліквідація Наркомату внутрішніх справ УСРР на початку 1930-х рр. сприяла концентрації пожежної охорони промисловості у системі Вищої ради народного господарства, а не у Наркоматі комунального господарства УСРР. Заходи, вжиті ВРНГ УСРР, щодо поліпшення системи захисту від

пожеж підприємств загалом мали позитивні результати. Серед проблем, які впливали на протипожежний захист промислових об'єктів у 1928–1934 рр., найгострішою була невідповідність техніки пожежної безпеки темпам індустріалізації.

Діяльність транспортних пожежних команд (на залізницях, річкових та морських портах) у міській зоні залежала від місцевих умов. Народний комісаріат шляхів сполучення УСРР та Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР спільно координували діяльність пожежних організацій на транспорті. Головну роль відігравав НКВС УСРР зі своїми підвідомчими органами пожежної охорони. На початку 1930-х рр. від Наркомату шляхів сполучення (НКШС) СРСР відокремився Народний комісаріат водного транспорту СРСР (НКВТ СРСР), який самостійно почав займатися справою захисту від пожеж. В середині ж НКШС було створено Всесоюзне транспортно-експедиційне об'єднання (Союзтранс), що об'єднало автомобільний та гужовий транспорт. У зазначених організаціях (НКШС СРСР, НКВТ СРСР та Союзтранс), які мали свої регіональні представництва в УСРР, у зазначений період було створено схожу систему пожежного управління, як і у промисловості.

У 1928 – до початку 1930-х рр. пожежна охорона на військових об'єктах здійснювалася на основі договорів між військовим відомством та Наркоматом внутрішніх справ УСРР. Міські пожежні могли допомагати військовим у випадку необхідності. Для навчання пожежних у частинах могли залучати цивільних спеціалістів із вогнеборчої справи. Комунальні профкоманди могли проводити спільні тактичні та бойові навчання з військовими на армійських складах, аеродромах тощо. У 1931 р. таку практику припинили. Пожежна справа передавалася від Наркомату внутрішніх справ УСРР до Наркомату комунального господарства УСРР. Усі зв'язки, налагоджені між військовим відомством та НКВС, були порушені. Військові об'єкти стали повністю закритими, пожежна охорона здійснювалася силами тільки військових пожежних. Участь у гасінні пожеж на території, підконтрольній військовим, інших міських або транспортних пожежних команд відбувалася лише в екстраординарних випадках.

Отже, у міських ареалах боротьбою з вогнем займалися міські професійні пожежні команди, а також промислові, транспортні,

військові відомчі вогнеборчі колективи. Їх діяльність зумовлювалася специфічними умовами існування тієї чи іншої галузі. Найбільшу увагу держава в умовах індустріалізації приділяла боротьбі з пожежами у промисловості, а тому фінансування і оснащення вогнеборчих індустріальних промислових колективів було кращим. Однак і фінансування інших відомчих (транспортних та військових) пожежних організацій, порівняно з другою половиною 1920-х рр., було ліпшим у 1928–1931 рр. (коли вогнеборці були у складі НКВС). Від початку 1930-х рр., після ліквідації Наркомату внутрішніх справ, розпочався певний хаос у сфері управління пожежною охороною. Вогнеборці перейшли під керування державних органів комунального господарства, яким періодично не вистачало коштів для пожежної сфери, особливо для розвитку комунальних міських пожежкоманд.

У підрозділі 4.3 «Пожежна профілактика та боротьба з вогнем у сільській місцевості» проаналізовано особливості попередження пожеж та безпосередньої боротьби з вогнем в селах України державних органів пожежної охорони та добровільних пожежних організацій.

Вогнеборча справа та пожежна профілактика у 1928–1934 рр. у сільських регіонах України мала свою специфіку. На відміну від промисловості, сільське господарство відчувало брак уваги держави щодо забезпечення надійного захисту від пожеж. Звісно, в сільській місцевості були представники державних органів (пожежні інструктори, інспектори, старости), які займалися справами пожежної профілактики та гасіння пожеж. Однак їх діяльність була не завжди ефективною за браком коштів на пожежний реманент та устаткування, заробітні плати, проведення масштабних протипожежних заходів. У зазначений період сільським регіонам України дуже не вистачало кваліфікованих пожежних спеціалістів.

З метою покращення ситуації у вогнеборчій сфері уряд намагався поліпшити стан сільської пожежної охорони шляхом створення добровільних пожежних організацій (товариств та дружин). Селяни безпосередньо залучалися до забезпечення належних заходів із протипожежної охорони своїх будинків та майна. Держава не надавала достатніх коштів для фінансування товариств і дружин, проте останні отримували певні пільги.

Великою проблемою в сільському господарстві у зазначений період були підпали, що склали найбільший відсоток серед усіх причин пожеж на селі. Це було пов'язано з селянським спротивом державній політиці колективізації та розкуркулення. Селяни, що постраждали від репресивних заходів органів міліції та НКВС, часто влаштували підпали власного та усуспільненого майна. Тим не менше, сформована система протипожежного захисту на селі, поєднання зусиль держави та громадських протипожежних організацій могла справлятися з пожежною небезпекою, кількість пожеж на селі поступово зменшувалася.

У підрозділі 4.4 «Специфіка форменого одягу та знаків відмінності українських пожежних» досліджено особливості службової форми українських вогнеборців та їх спеціальних знаків відмінності, простежено динаміку зміни форменого одягу пожежних.

У період Української революції і перших років НЕПу в українських пожежних не було однакової форми та знаків відмінності. Більшість вогнеборців носила стару, дореволюційну форму або ж повсякденний одяг. Лише у великих містах деякі співробітники пожежної охорони отримували спеціальний одяг від установ та організацій, до яких були прикріплені. Восени 1925 р. Наркомат внутрішніх справ УСРР скасував стару амуніцію вогнеборців та старі знаки відмінності й запровадив нові. Уся форма розподілялася на бойову, службову та постову. Існували суттєві відмінності у формі рядових пожежних та пожежних-керівників щодо якості та кількості службових речей. У 1928 р. форма одягу працівників пожежної справи була спрощена з метою швидшого реагування на бойові виклики. У 1930 р. пожежна охорона промисловості була воєнізована. Для неї запровадили відповідну форму одягу, прийняту у військах ОДПУ при РНК СРСР, яка різнилася від загальновійськової амуніції Червоної Армії лише кольором петлиць та кашкетами. У 1931 р. в УСРР було змінено норми видачі спецодягу та амуніції для борців з вогнем. Усі пожежні були поділені на дві групи: адміністративно-командний склад та рядовий склад. У 1933 р. було затверджено загальне положення про форму амуніції пожежних організацій в УСРР. Було визначено строки носіння форми робітників пожежної охорони згідно зі спеціальним табелем. Існувала також спеціальна вогнеборча

амуніція для добровільних пожежних дружин промисловості, МТС, МТМ та радгоспів.

У 1933 р. були затверджені нові правила постачання і користування амуніцією. Професійним пожежним форма видавалася підприємством або установою, в яких вони працювали за рахунок відповідних державних відомчих або місцевих коштів. Це правило поширювалося і на вільнонайманих робітників пожежної охорони НКВС. Членам ДПД форма виготовлялася за рахунок тієї громадської організації, членами якої вони перебували, або за рахунок підприємств, що безпосередньо обслуговувалися дружинниками. Добровільні пожежні мали право купувати одяг за свої кошти, але носити повинні були згідно з затвердженими пожежними державними органами правил та норм. У зазначений період українські вогнеборці мали також спеціальні службові знаки відмінності та спеціальні нагрудні відмінні пожежні знаки.

Існування спеціальної вогнеборчої службової та бойової амуніції та знаків відмінності вогнеборців допомагало підвищенню дисциплінованості в частинах, зменшенню плутанини під час гасіння пожеж, підвищенню авторитету пожежних у суспільстві.

У п'ятому розділі «Професійна освіта українських пожежних у 1918-1934 рр.», що складається з чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, проаналізовано особливості розвитку пожежних технікумів, спеціальних пожежно-технічних курсів та курсів підвищення кваліфікації вогнеборців командного та рядового складу.

У підрозділі 5.1 *«Становлення та розвиток пожежних технікумів в УСРР»* досліджено розвиток двох пожежних технікумів у зазначений історичний період: у Харкові та Запоріжжі, – які розпочинали свою освітню діяльність як Українські курси пожежних техніків у Харкові та Школа брандмейстерів у Запоріжжі. Ці навчальні заклади пройшли періоди специфічної організації, складного становлення та поступового розвитку.

Пожежні технікуми УСРР та освітні заклади, на базі яких вони були створені, випускали для народного господарства України кваліфікованих пожежних спеціалістів. У певні періоди виникали проблеми різного формату, але згодом вони досить успішно вирішувалися. Так у 1921–1922 рр. у місті Харкові працювали Українські курси пожежних техніків (УКПТ), на базі яких через

певний час з'явилися Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР, а у 1930 р. – Харківський пожежний технікум. У Запоріжжі у 1918–1930 рр. існувала Школа брандмейстерів Запорізького Добровільного Пожежного Товариства (ЗДПТ), яка у 1930 р. була перетворена на Запорізький пожежний технікум.

Влітку 1934 р. був створений Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, до складу якого увійшло Головне управління пожежної охорони СРСР (ГУПО СРСР). Усі пожежні органи та організації, що існували на цей період в Україні, переходили у підпорядкування ГУПО СРСР, зокрема і пожежні технікуми у Запоріжжі та Харкові.

У підрозділі 5.2 «Шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР» досліджено особливості роботи курсів підвищення кваліфікації пожежних управлінців індустриальних підприємств в Україні. Українська промисловість у період форсованої індустриалізації вимагала підвищення рівня освіти керівників індустриальних підприємств України, зокрема і пожежних працівників-управлінців. Рішенням ВРНГ УСРР від 8 січня 1928 р. у м. Харкові були організовані шестимісячні курси з підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників підприємств промисловості України. Для їх фінансування виділялося 10000 карбованців, які були розподілені між 17 українськими трестами.

Предмети, що викладалися на курсах, можна умовно розподілити на три блоки. Перший – практичні пожежні дисципліни: основи будівельного мистецтва та вогнетривкого будівництва, водопостачання, облаштування пожежних машин та пожежного знаряддя, пожежна практика та пожежне виховання, пожежна тактика, основи іпології, медична допомога, практичні роботи у майстернях. Другий – точні дисципліни: математика, фізика, хімія, графічна грамота. Третій – соціально-гуманітарні дисципліни: суспільствознавство, пожежне законодавство, основи страхування, повітряний напад та протиповітряна оборона. Навчальною базою для проведення занять були навчальні приміщення пожежних частин Харкова, практичні заняття проводилися на об'єктах народного господарства, у будинках, недобудовах тощо. Перший випуск (55 фахівців) шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників ВРНГ УСРР відбувся 29 вересня 1928 р.

Шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників, подібні курсам у м. Харків, були відкриті також у 1932 р. у м. Сталіно (сучасний Донецьк). На них навчалися 25 курсантів. Схожі курси для молодшого командного складу пожежних команд великих підприємств були відкриті у 1932 р. об'єднаннями «Союзмука» та «Заготзерно» з підготовкою 25 курсантів без відриву від виробництва.

Отже, шестимісячні курси підвищення пожежної кваліфікації керівників пожежних команд підприємств України допомагали у підготовці начальників – фахівців вогнеборчих колективів індустріальних підприємств в УСРР та сприяли покращенню загального стану пожежної безпеки у промисловості республіки.

У *підрозділі 5.3 «Тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу»* з'ясовано особливості підготовки керівного складу вогнеборчих колективів в УСРР у зазначений період на кварталних курсах пожежно-технічного напрямку.

Керівний склад пожежних команд і дружин українських вогнеборчих колективів до кінця 1920-х рр. був малокваліфікованим у пожежно-технічному аспекті. Зростання міст, селищ, побудова фабрик, заводів, театрів, клубів та інших об'єктів ставили нові вимоги до пожежної безпеки у державі. Випускників шестимісячних та дворічних пожежних курсів явно не вистачало для задоволення кадрового голоду у вогнеборчій сфері держави. У 1929 р. НКВС УСРР вирішив звернути особливу увагу на підготовку нових кваліфікованих кадрів начальників пожежної галузі та перепідготовку посадових осіб – пожежних, які вже займали відповідальні посади.

Округові пожежно-технічні курси проводили перепідготовку наявного командного складу пожежних організацій: інструкторів, начальників невеликих пожежних організацій та їх помічників; завідувачів пожежної охорони окремих підприємств та установ; старших пожежних робітників. Курси повинні були організовуватися щороку, один чи два рази на рік, протягом трьох місяців в округах, де існувала потреба та можливість їх відкривати. Вони перебували під управлінням округових відділів комунального господарства та пожежної охорони НКВС УСРР і під загальним навчальним контролем Наркомату освіти УСРР та його місцевих органів. Тримісячні округові курси підвищення кваліфікації керівників

вогнеборчої справи працювали у містах Харків, Єнакієве, Сталіно, Миколаїв, Київ, Дніпропетровськ тощо.

Отже, тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу проводили масову роботу з підготовки кваліфікованих кадрів для пожежної охорони України. Це все позитивно позначилося на зменшенні кількості пожеж в УСРР, особливо у промисловій сфері.

У підрозділі 5.4 «Короткострокове професійне навчання українських вогнеборців» досліджено особливості освітнього процесу українських вогнеборців на семінарах та курсах строком від 10 днів до 2-х місяців у зазначений період.

Від 1918 р. на території колишньої Російської імперії, підконтрольній більшовикам, зокрема в Україні, періодично відкривалися пожежні курси. Їх кількість була обмеженою, пожежних було мало, однак курси працювали та випускали кваліфіковану пожежну силу для промисловості та сільського господарства України. Вони були, зокрема, відкриті у Запоріжжі, Харкові, а також у Шепетівській окрузі (Волинь). У 1927 р. державними органами пожежної охорони було прийняте рішення про відкриття одно-, півтора- та двомісячних пожежно-технічних курсів із підвищення кваліфікації районних пожежних інструкторів, керівників комунальних, професійних та добровольчих пожежних команд, інших пожежних працівників у 23 округових містах України. На початку 1930-х рр., зважаючи на дефіцит пожежних кадрів, було прийнято рішення про відкриття короткострокових курсів для сільських пожежних працівників. Вони масово відкривалися та працювали майже в усіх округах УСРР. На початку 1932 р., відчуваючи кадровий голод фахівців із пожежної охорони сільського господарства, Укрколгоспцентр запропонував українським колгоспним спілкам організувати та провести на місцях десятиденні пожежні семінари для бригадирів сільських пожежних команд.

Отже, на короткострокових семінарах та курсах пожежно-технічного спрямування строком від 10 днів до 2-х місяців відбувалася первинна підготовка та підвищення кваліфікації вітчизняних пожежних працівників як у сфері промисловості, так і сільського господарства.

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі **висновки та положення**:

1. Аналіз стану наукового вивчення порушеної нами проблеми переконує, що окремі питання, співзвучні з нею, відображено в історіографічній спадщині. Водночас дотепер історія пожежної охорони в УСРР як складник державної політики цивільної безпеки громадян у 1918–1934 рр. не була об'єктом спеціального наукового вивчення. Залучена до дисертації джерельна база є різноплановою, достовірною. Її осмислення, засноване на сучасній методології науково-історичного пошуку, дозволило вирішити дослідницькі завдання, досягти поставленої мети.

2. Бойові дії 1917–1921 рр. в Україні негативно вплинули на боротьбу з вогнем на українських землях. Багато вогнеборців загинуло, деякі стали непрацездатними, багато хто втратив потрібну кваліфікацію. Війська різних армій здійснювали реквізиції пожежного майна, інвентарю та приладдя. Пожежні колективи пожежних-професіоналів залишалися лише у великих містах і то у незначній кількості. Мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи добровільні пожежні дружини.

3. Для комплексного та достовірного розгляду питань боротьби з пожежами в УСРР нами охарактеризовані окремі аспекти вогнеборчої справи у 1918–1920 рр. на окремих українських територіях, що не були під контролем більшовиків, але згодом увійшли до складу УСРР. У 1920 р. відбувається поступова стабілізація ситуації на більшій частині етнічних українських земель. РСЧА захоплює більшість української території й на ній набирає чинності система радянських протипожежних законів. Боротьба з пожежами перестає бути хаотичною, ситуація у протипожежній сфері поступово покращується.

4. Перші закони радянської влади у вогнеборчій сфері були прийняті у РСФРР у 1918 р. Набуття їх чинності на українських землях відбулося у 1919 р. Однак ми не можемо аналізувати питання створення нової української системи пожежної охорони, розриваючи єдиний хронологічно-цілісний процес формування радянської системи пожежної безпеки. Радянські українські владні органи дублювали усі законодавчі та нормативні акти Радянської

Росії у сфері пожежної охорони, що забезпечувало централізовану та організовану боротьбу з пожежами в УСРР.

5. У часи нової економічної політики в УСРР було створено систему державних органів із пожежної справи. Централізовану боротьбу з пожежами скеровував Пожежний відділ Головного управління комунального господарства НКВС УСРР. Його губернські (округові) підвідділи, повітові (районні) підвідділи, волосні органи влади займалися пожежною охороною на місцях. Попри те, що в деяких регіонах могли створюватися місцеві пожежні органи чи організації, суттєво це не впливало на загальну чітку державну організацію вогнеборчої галузі. Спеціальні державні пожежні комісії допомагали у боротьбі з пожежами, надавали можливість різним відомствам УСРР узгоджено діяти на вогняному фронті.

6. Протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у часи НЕПу у міській зоні мав свої особливості. У 1921–1924 рр. захистом від вогню займалися в основному міські комунальні пожежні команди. 1921–1923 рр. характеризувалися тим, що в наслідок запровадження нової економічної політики пожежні організації закривалися як неприбуткові. Захист від пожеж у міській зоні покладався на місцеві органи влади, які мали самотужки фінансувати пожежних. Від 1924 р. держава більше приділяє уваги вогнеборчій сфері: створюються міжвідомчі пожежні ради і комісії по боротьбі з пожежами, поліпшується грошове та матеріальне забезпечення, з'являються відомчі команди борців із вогнем та пожежних дружин на транспорті, військових об'єктах, у промисловості. Водночас, незважаючи на суттєві зусилля влади, до кінця 1927 р. пожежні колективи, що відповідали за міські території, мали значні проблеми, хоча, порівняно з 1921 р., ситуація все ж покращилася. Робота добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружин, волосних і сільських інспекторів, пожежних старост позитивно впливала на стан пожежної безпеки українських сільських регіонів у 1921–1927 рр.

7. Загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 рр. позначений неоднозначним розвитком. У 1928–1931 рр., коли вся система вогнеборчої служби перебувала в структурі НКВС УСРР, вогнеборча боротьба відбувалася комплексно, централізовано та узгоджено. Існувала спеціальна структурована

система структурних підрозділів органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе увесь комплекс міських, сільських та відомчих вогнеборчих організацій. Попри те, що пожежна охорона мала окремі проблеми у цей період, загальний рівень «пожежності» в СРСР та УСРР знижувався.

8. У зв'язку з ліквідацією Народного комісаріату внутрішніх справ у 1930 р. вогнеборча сфера перейшла під контроль Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Уся чітко структурована система органів пожежної охорони української республіки була ліквідована. Окремі відомства, як то: Народний комісаріат земельних справ, Народний комісаріат шляхів сполучення, Вища рада народного господарства (згодом Наркомати важкої та легкої промисловості), Управління української військової округи, – перебрали питання пожежної охорони у своїх відомствах під власний контроль. Там створювалися спеціальні воєнізовані пожежні команди. І хоча фактично за стан вогнеборчої охорони в УСРР відповідало з 1931 р. Центральне управління пожежної охорони Народного комісаріату комунального господарства УСРР, реально йому підпорядковувалися лише комунальні міські пожежні організації. Водночас різні відомства могли проводити спільні заходи з попередження та ліквідації пожеж разом з вогнеборчими органами НККГ УСРР.

9. Процеси переформатування та перепорядкування пожежної охорони у 1931–1934 рр. суттєво вплинули на стан пожежної безпеки в республіці. На протипожежний захист міських та сільських населених пунктів виділялося часом недостатньо коштів, кількість пожеж в окремих регіонах збільшувалася. Зокрема, у селах зростала кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фінансувалися недостатнім чином. Фінансові капіталовкладення у вогнеборчу справу були належними у промисловості, транспорті та військах. Це було пов'язано із активізацією політики індустріалізації в УСРР у роки становлення сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

10. Мілітаризацією окремих відомчих вогнеборчих структур, хаосом у сфері організації пожежної охорони наприкінці зазначеного періоду, секретністю, переслідуваннями «шкідників» і «ворогів народу» пояснюється і брак статистичних відомостей

про кількість пожеж та збитків від них, стан пожежних колективів, наявність вогнеборчого інвентарю і устаткування в усій системі вогнеборчої служби УСРР. Від другої половини 1934 р., після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап розвитку української пожежної служби, коли роль місцевих українських державних пожежних органів у сфері управління вогнеборчою справою в нашій республіці зводиться нанівець. Українські управлінці позбавляються права законодавчої, нормативної, освітньої ініціативи у сфері пожежної безпеки УСРР.

11. 1918–1934 рр. у сфері пожежної освіти позначені своєрідністю, певною хаотичністю та намаганням проведення реформ в освітній вогнеборчій сфері. Початковий етап розвитку закладів освіти вогнеборчого спрямування у 1918–1927 рр. був доволі складним. Періодично створювалися короткострокові пожежно-технічні курси, що не могли задовольнити повною мірою потреби у кваліфікованих фахівцях пожежної справи. Із запровадженням у 1921 р. нової економічної політики багато вогнеборчих освітніх установ припинили свою роботу за браком фінансування. У 1927–1928 рр. розпочинається новий етап у розвитку пожежно-технічної освіти. З активізацією політики індустріалізації та колективізації створюються як довгострокові курси (що з 1930 р. стають технікумами), так і короткострокові для підготовки кваліфікованих кадрів вищої, середньої та нижчої ланок протипожежного захисту.

12. Таким чином, в УСРР упродовж 1918–1934 рр. було створено комплексну систему пожежної охорони, що включала в себе створені на основі законодавчо-нормативної бази спеціальні державні органи та громадські організації, які здійснювали організацію протипожежних профілактичних заходів, їх безпосереднє гасіння, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем. Така система протягом свого періоду існування діяла досить ефективно, хоч і мала окремі складні етапи свого розвитку, що підтверджується поступовим та поетапним зниженням кількості пожеж та зменшенням збитків від них в УСРР у 1918–1934 рр.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр. : монографія. Харків, 2019. 388 с.

Рецензії

Резніков В. В. Рецензія на монографію М. І. Харламова «Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.» // *Virtus: Scientific Journal*. March # 32, 2019. P. 280–281;

Дворкін І. В. Рецензія на монографію: Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.: монографія. – Харків: НУЦЗУ, 2019. – 388 с. // *Гілея : науковий вісник. Ч.1. Історичні науки*. 2019. № 143 (4). С. 241–242.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Харламов М. І. Внутрішня організація добровільних пожежних дружин в УСРР у 1921–1927 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». 2012. № 46. С. 44–46.

3. Харламов М. І. До питання про відновлення системи пожежної безпеки в РСФРР у 1920–1925 роках. *Грані історії*. 2012. Вип. 5. С. 285–292.

4. Харламов М. І. До питання про розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1920–1941 роках у радянській повоєнній історіографії. *Грані : Науково теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. Т. 15, №. 7. С. 3–5.

5. Харламов М. І. Передумови створення системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1919 роках. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 53–58.

6. Харламов М. І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР (1924–1926 рр.). *Гуржійські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 244–246.

7. Харламов М. І. Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921–1927 рр. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2013. № 25 (998). С. 131–135.

8. Харламов М. І. Діяльність тимчасових волосних інструкторів у справі боротьби з вогнем в УСРР на початку 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 306–308.

9. Харламов М. І., Титаренко А. В., Олейник Д. В. Державне страхування від пожеж на території Луганщини у 1924–1925 роках (на матеріалах Державного архіву Луганської області). *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 129, № 2. С. 27–29. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).

10. Харламов М. І., Логовський І. М. Особливості стану протипожежної охорони промисловості України у 1925–1926 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 130, № 3. С. 47–50. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, підбір джерел, написання статті).

11. Харламов М. І. Діяльність пожежних інспекторів та завідувачів пожежною охороною (брандмейстерів) промислових підприємств у 1927–1930-х роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 131, № 4. С. 58–60.

12. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920-х років. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 132, № 5. С. 54–57. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті, формулювання висновків).

13. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Діяльність пожежних промислових дружин у 1929–1934 роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 134, № 7. С. 60–62. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).

14. Харламов М. І. Особливості роботи короткострокових курсів підвищення кваліфікації пожежних України у 1920–1930 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 137, № 10. С. 37–39.

15. Харламов М. І. Василь Флорович Смирнов (1881–1938 рр.) – трагічна доля помічника начальника Харківського пожежного технікуму. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 138, № 11, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 84–85.

16. Харламов М. І. Життя та діяльність начальника пожежної охорони м. Харків Миколи Васильовича Михайлова. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 139, № 12, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 116–117.

17. Харламов М. Десятиденні пожежні семінари для бригадирів колгоспних пожежних команд УСРР (1932–1934 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». 2018. Вип. 2, Ч. 1. С. 58–61.

18. Харламов М. І. Заохочення для українських пожежних у 1920-х роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 140, № 1, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 99–101.

19. Харламов М. І. Архівні документи з питань розвитку системи пожежної безпеки в УСРР 1920–1930-х років. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142, № 3, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 180–181.

20. Харламов М. І. Формування законодавчої бази з питань пожежної безпеки на території УСРР у 1920 році. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 143, № 4, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 218–220.

21. Харламов М. І. Міські пожежні команди УСРР у 1931–1934 роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 144, № 5, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 142–144.

22. Харламов М. І. Створення та розвиток Запорізького пожежного технікуму у 1918–1934 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 1, № 52. С. 172–175.

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях

1. Харламов М. І. Спеціальний одяг та знаки відмінності українських пожежних у 1925–1930 роках. *The scientific heritage*. 2018. Р. 1, № 20. Р. 8–11.

2. Харламов М. І. Боротьба з пожежами на території Харківщини у першій половині 1930-х років. *The scientific heritage*. 2018. Р. 3, № 26. Р. 7–11.

3. Харламов М. І. Робота шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств Вищої ради народного господарства УСРР (1927–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 27. Р. 3–6.

4. Харламов М. І. Організація роботи округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів для підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, державних підприємств і установ (1930–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 28. Р. 26–30.

Наукові праці апробаційного характеру

23. Харламов М. І. Создание советских добровольных пожарных дружин в Украине в 1920-х годах // Пожарная безопасность: проблемы и перспективы : материалы III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 20 сентября 2012 г., Воронеж. Ч. II. Воронеж, 2012. С. 179–181.

24. Харламов М. І. До питання про боротьбу з вогнем в селах України у 1920-х рр. // Переяславська рада: її історичне значення і перспективи розвитку восточнославянської цивілізації : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 грудня 2012 г., Харків. Ч. 1. Харків, 2013. С. 107–108.

25. Харламов М. І., Гончарова І. В. Боротьба з пожежами на Сумщині у період нової економічної політики // Краєзнавство і учитель – 2014 : Міжнародна наукова конференція, 28 лютого 2014 р. : тези доп. Харків, 2014. С. 92–93. (*Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, написання тез доповіді*).

26. Харламов М. І. Історичний досвід боротьби з пожежами на Харківщині в період НЕПу // Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2014 р., Харків. Ч. 1. Харків, 2015. С. 319–323.

27. Харламов М. І., Серєда Ю. І. Innovative technologies for fire fighting in Ukraine in 1918–1920 // Modern innovative and information

technologies in the development of society : Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts School of Technology, 11–13 April 2018, Katowice, Poland. № 17. Katowice, 2018. С. 201–209. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, підбір джерел та літератури, написання статті).*

28. Харламов М. І. Державні органи пожежного нагляду України в 1920-х роках // Актуальні дослідження правової та історичної науки : Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, 7 лютого 2019 р. : тези доп. Вип. 9. Тернопіль, 2019. С. 84–86.

29. Харламов М. І. Особливості гасіння пожеж транспортними пожежними командами в Україні у 1920-х роках // Сучасні наукові інновації : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 лютого 2019 р., Київ. Ч. 1. Київ, 2019. С. 26–27.

30. Харламов М. І. Діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Пожежної Комісії у 1920-х роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали регіональної науково-практичної конференції, 20 лютого 2019 р., Маріуполь, 2019. С. 30–34.

31. Харламов М. І. Опубліковані спогади ветеранів пожежної служби як джерела з історії вогнеборчої справи України міжвоєнного періоду // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали Міжнародної наукової конференції, 29–30 березня 2019 р., Дніпро. Ч. II. Дніпро, 2019. С. 208–209.

32. Харламов М. І. Підготовка пожежних у військових частинах РСЧА у 1928–1930 роках // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 р., Київ, 2019. С. 161.

33. Харламов М. І. Керівний склад служби пожежної охорони в містах УСРР у 1931–1934 роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 лютого 2020 р., Маріуполь, 2020. С. 155–158.

34. Харламов М. И. Добровольные пожарные дружины в украинских селах в эпоху новой экономической политики (1921-1927 гг.) // Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды : материалы V Международной заочной научно-практической конференции 1 марта 2020 г., Минск, Республика Беларусь, 2020. С. 132–136.

Наукова праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

35. Харламов М. І., Титаренко А. В., Третяков В. А., Олійник Д. В. Діяльність Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2015. № 56. С. 71–76. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті)*.

Особистий внесок здобувача у публікаціях № 9, 10, 12, 13, 29, 31, 39 складає не менше 85 відсотків у кожній з наведених наукових робіт.

АНОТАЦІЇ

Харламов М. І. Система пожежної охорони в УСРР як складова державної політики цивільної безпеки громадян (1918–1934 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2021.

У дисертації на основі аналізу архівних та опублікованих джерел досліджено створення та функціонування комплексної системи пожежної охорони на території УСРР у 1918–1934 рр., що включала в себе створені на основі законодавчо-нормативної бази спеціальні державні органи та громадські організації, які здійснювали організацію протипожежних профілактичних заходів, їх безпосереднє гасіння, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів для боротьби з вогнем. Така система протягом свого періоду існування діяла досить ефективно, хоч і мала окремі складні етапи свого розвитку, що підтверджується поступовим та поетапним зниженням кількості пожеж та зменшенням збитків від них на території УСРР у зазначений період.

У дисертації досліджено початок формування радянської законодавчої бази у сфері пожежної безпеки та її провадження на українських землях, специфіка боротьби українського населення з пожежами у 1918–1920 рр. Проаналізовано формування та структуру державних органів у вогнеборчій сфері, особливості протипожежного захисту в УСРР у міських та сільських ареалах у

роки нової економічної політики. Охарактеризовано особливості формування та діяльності державних органів протипожежного профілю, протипожежна боротьба у містах та селах України в період становлення тоталітарного режиму. З'ясовано специфіку форменого одягу та знаків відмінності українських вогнеборців у зазначений період. У дисертації розкрито специфіку становлення та розвитку українських пожежних технікумів, пожежно-технічних курсів та курсів підвищення кваліфікації вогнеборчих працівників.

Ключові слова: система пожежної охорони, державні органи пожежної охорони, пожежна безпека, народний комісаріат, боротьба з пожежами, вогнеборці, міські пожежні команди, відомчі пожежні команди, добровольчі пожежні дружини, пожежно-технічна освіта.

Харламов М. И. Система пожарной охраны в УССР как составляющая государственной политики гражданской безопасности граждан (1918–1934 гг.) – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2021.

В диссертации на основе анализа архивных и опубликованных источников исследовано создание и функционирование комплексной системы пожарной охраны на территории УССР в 1918–1934 гг., включавшей в себя созданные на основе законодательно-нормативной базы специальные государственные органы и общественные организации, которые осуществляли организацию противопожарных профилактических мероприятий, их непосредственное тушение, ликвидацию последствий стихийных бедствий, подготовку квалифицированных кадров для борьбы с огнем. Такая система в течение своего периода существования действовала достаточно эффективно, хотя и имела отдельные сложные этапы своего развития, что подтверждается постепенным и поэтапным снижением количества пожаров и уменьшением убытков от них на территории УССР в указанный период.

В диссертации исследованы начало формирования советской законодательной базы в сфере пожарной безопасности и ее внедрение на украинских землях, специфика борьбы украинского населения с пожарами в 1918–1920 гг. Проанализированы формирование и структура государственных органов в пожарной сфере, особенности противопожарной защиты в УССР в городских и сельских ареалах

в годы новой экономической политики. Охарактеризованы особенности формирования и деятельности государственных органов противопожарного профиля, противопожарная борьба в городах и селах Украины в период становления тоталитарного режима. Изучена специфика форменной одежды и знаков различия украинских пожарных в указанный период. В диссертации раскрыто специфику становления и развития украинских пожарных техникумов, пожарно-технических курсов и курсов повышения квалификации пожарных.

Ключевые слова: система пожарной охраны, государственные органы пожарной охраны, пожарная безопасность, народный комиссариат, борьба с пожарами, пожарные, городские пожарные команды, ведомственные пожарные команды, добровольческие пожарные дружины, пожарно-техническое образование.

Kharlamov M. I. The system of fire protection in the Ukrainian SSR as a component of the state policy of civil security of citizens (1918–1934s). – The qualified scientific work as the manuscript.

Thesis for the Doctor of History degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2021.

The established fire safety system in a state is an important component of ensuring economic growth of the country, increasing the welfare of population, and maintenance of the stable development of a state. Therefore, research of it, including within the limits of historical survey, can contribute to the improvement of the fire hazard protection conditions of a state, due to the consideration and applying of historical experience of firefighting in the first half of the twentieth century.

The problems of the creation, formation and operation of the fire safety system in the Ukrainian Soviet Republic during 1918–1934 are provided with a wide and diverse array of historical sources which have been used in study. The source complex of this dissertation work covers a whole range of archival (unpublished) as well as published sources. The main majority of archival sources of central, regional and branch archives of Ukraine used in this work have been introduced into scientific process for the first time. Substantial part of the published materials about the problems of the establishment and development of the fire safety in the Ukrainian Soviet Republic during 1918–1934 are poorly researched, and it is the first time when they are presented to the wide scientific community.

The dissertation on the basis of the analysis of a complex of archival and published sources investigates creation and functioning of a complex system of fire protection in the territory of the USSR in 1918–1934, which included the special state bodies and measures, their direct extinguishing, elimination of the consequences of natural disasters, training of qualified personnel in the field of fire fighting. This system during its period of operation operated quite effectively, although it had some difficult stages of its development, which is confirmed by the gradual and gradual reduction of the number of fires and the reduction of losses from them in the USSR during the study period.

The dissertation investigates the processes of initial formation of the Soviet legislative base in the field of fire safety and its implementation on Ukrainian lands, the specifics of the struggle of the Ukrainian population against fires in 1918–1920; the formation and structure of state bodies in the field of firefighting, features of fire protection in the USSR in urban and rural areas in the years of the new economic policy are analyzed; the problems of formation and activity of state bodies of fire-fighting profile, fire-fighting in cities and villages of Ukraine during the formation of the totalitarian regime, specifics of uniforms and insignia of Ukrainian firefighters in the studied period are characterized; formation and development of Ukrainian fire technical schools, fire technical courses and refresher courses for firefighters. For the first time the acting process of special state fire committees has been examined. These committees helped the main state fire authorities combating fire and allowed for various departments of the Ukrainian Soviet Republic to cooperate on a fire safety forefront.

The results of the work can be used for the preparation of generalized works, textbooks, manuals, general courses and special courses on the history of Ukraine and the history of fire in Ukraine, the history of education in Ukraine. Research and analysis of aspects of fire prevention, direct firefighting, firefighting, formation of volunteer fire brigades, staffing of professional firefighting teams, as well as the use of other experience of Ukrainian firefighters 20-30s of the twentieth century, could contribute to modern reforms in civil protection and fire safety and improve the national state of fire protection. Research on the problems of professional fire education in 1918–1934 could be useful for the training of modern personnel in educational institutions of the State Emergency Service of Ukraine.

Key words: fire protection system, state fire safety authorities, fire safety, people's commissariat, firefighting, firefighters, city fire brigades, departmental fire brigades, volunteer fire brigades, fire safety technical education.